

Conceptual Framework of Intergenerational Budgeting Based on the Priority of Land Development with an Emphasis on Nahj ul-Balaghah

(Research Article)

Farzaneh Sobhani Chegeni¹ , Seyed Mohammad Ali Mousavi^{2*}

Submission Date: 7 March 2025

Revision Date: 10 June 2025

Acceptance Date: 17 June 2025

(Page 117-142)

Abstract

In response to the pervasive crisis of "fiscal short-termism" and the systematic erosion of intergenerational justice in contemporary policymaking, this study designs a comprehensive conceptual and operational framework for sustainable budgeting. Relying on the political wisdom of Nahj ul-Balaghah and employing a two-stage qualitative content analysis method, the research identifies three fundamental principles of fiscal governance: the inherent priority of land development over revenue collection, redefining the ruler's role from "owner" to "trustee," and expanding the concept of "people's rights" to include future generations. The proposed framework translates these normative foundations into three actionable policy tools: the "Development-Revenue Assessment Matrix," the "Productive Debt Rule," and the "Annual Land Development Report." Ultimately, this model offers an alternative paradigm for fiscal governance that institutionalizes intergenerational justice by shifting the primary criterion of success from short-term economic growth to sustainable development.

Keywords: Intergenerational budgeting, Nahj ul-Balaghah, Land development, Intergenerational justice, Islamic public finance, Trusteeship.

1. Assistant Professor, Department of Quranic Exegesis, Jāmi'at al-Zahrā (peace be upon her), Qom, Iran

2. Assistant Professor, Department of Economics, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom, Iran

*: Corresponding Author:

Email: m.a.mousavi@iki.ac.ir

How to cite this article: Sobhani Chegeni, F., & Mousavi, S. M. A. (2025). Conceptual Framework of Intergenerational Budgeting Based on the Priority of Land Development with an Emphasis on Nahj ul-Balaghah. *Quarterly Journal of Nahj al-Balaghah Research*, 13(49), 117-142. <https://doi.org/10.22084/nahj.2026.31751.3236>

Extended Abstract

1. Introduction

Contemporary fiscal governance increasingly faces a fundamental conflict between short-term political imperatives and long-term economic and environmental sustainability. This challenge, known as "fiscal short-termism," directly impacts intergenerational justice and necessitates a fundamental revision of the ethical and operational frameworks of budgeting. The dominant trend in many modern fiscal systems grapples with the "tyranny of the present," leading governments to favor immediate benefits and short-term political achievements over the long-term stability and economic health of future generations. This crisis manifests globally through the massive accumulation of public debt, the escalating degradation of the environment, and insufficient investment in vital infrastructure. The present study seeks to address this multifaceted crisis by extracting a cohesive conceptual and operational model from the teachings of Nahj ul-Balaghah to institutionalize long-term sustainability.

2. Theoretical Framework

The theoretical foundation of this study connects modern paradigms of sustainable development and intergenerational justice with the economic philosophy of Nahj ul-Balaghah. While modern approaches such as Green Budgeting and ESG (Environmental, Social, and Governance) frameworks integrate sustainability concerns into fiscal cycles, they often rely on external pressures and lack a binding, intrinsic philosophical mandate. In contrast, the framework derived from Nahj ul-Balaghah is built upon three solid theoretical pillars. The first one concerns the inherent priority of "development of the land" (Imarat al-Arz) over "revenue collection" (Istijlab al-Kharaj), positing that sustainable investment is the prerequisite for stable revenue. The second is related to redefining the state's relationship with public resources from "ownership" to "trusteeship" (Amanat), which forms the ethical and legal basis for strict financial oversight. Finally, the third one includes perceiving people as the "dependents of God" (Ayal Allah), which expands the concept of public rights to encompass future generations, making the defense of their rights a binding moral obligation.

3. Research Method

The present research utilizes a qualitative content analysis method to extract and redefine fiscal governance principles from the noble text of Nahj ul-Balaghah. The study was conducted in two stages. First, through

"historical-textual interpretation" and by referencing classical commentaries, core themes related to sustainable resource management were accurately identified and coded within their original context. In the second stage, through "conceptual reconstruction," these themes were abstracted from their historical background and transformed into a contemporary, operational framework for intergenerational budgeting. This dual approach, while remaining faithful to the authenticity of the original text, effectively bridges classical theoretical wisdom with the complexities of modern policymaking challenges.

4. Conclusion

By analyzing the governance principles in Nahj ul-Balaghah, it is concluded that the noble text provides an operational decision-making system that realigns fiscal policy in favor of intergenerational justice. The extracted theoretical principles were translated into three practical policy tools: 1) The "Development-Revenue Assessment Matrix" to objectively prioritize projects that ensure long-term sustainability over short-term gains; 2) The "Productive Debt Rule," which legitimizes public borrowing strictly for creating intergenerational assets; and 3) The "Annual Land Development Report," a transparent monitoring mechanism designed to audit natural and human capital. By shifting the ultimate criterion of national success from short-term economic growth (GDP) to "sustainable development," this framework offers an ethics-driven, practical solution for institutionalizing intergenerational justice in the budgeting process.

References [in Persian]

- Feiz al-Islam, Ali Naqi. (1368). Translation and Commentary of Nahj al-Balaghah. Tehran: Faqih Printing and Publishing Organization.
- Goldin, Ian, & Winters, L. Alan. (1379). The Economics of Sustainable Development. Translated by Gholamreza Azad Armaki and Abdolreza Rokneddin Eftekhari. Tehran: Printing and Publishing Company affiliated with the Institute for Trade Studies and Research.
- Hosseini, Seyed Reza. (1393). The Economic Sira of Imam Ali (PBUH). Tehran: Youth Thought Center.
- Makarem Shirazi, Naser. (1375). The Message of Imam Amir al-Mu'minin (PBUH) (A Commentary on Nahj al-Balaghah). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Toutounchian, Alireza. (1395). From the Millennium Development Goals to the Sustainable Development Goals (2000-2030). Tehran: Ministry of Foreign Affairs, Publishing Department.

References [In Arabic]

- Ahmadi Miyanji, Ali. (1419 AH). Makatib al-Rasul (PBUH). Qom: Dar al-Hadith.
- Al-Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub. (1407 AH). Al-Kafi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Al-Majlisi, Muhammad Baqir. (1403 AH). Bihar al-Anwar. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Al-Mufid, Muhammad ibn Muhammad ibn Nu'man. (1413 AH). Al-Muqni'ah. Qom: World Congress of Millennium of Sheikh Mufid.
- Ibn Abi al-Hadid, Abd al-Hamid. (1404 AH). Sharh Nahj al-Balaghah. Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library.
- Ibn Maytham al-Bahrani, Maytham ibn Ali. (1404 AH). Sharh Nahj al-Balaghah. Beirut: Dar al-Fikr.
- Ibn Shahr Ashub al-Mazandarani, Muhammad ibn Ali. (1379 AH). Manaqib Al Abi Talib. Qom: Allameh.
- Ibn Shu'ba al-Harrani, Hasan ibn Ali. (1404 AH). Tuhaf al-Uqul. Qom: Society of Seminary Teachers.
- Karami, Muhammad. (1398 AH). Sharh Nahj al-Balaghah. Beirut: Mu'assasat al-Tab' wa al-Nashr.
- Mughniyeh, Muhammad Jawad. (1425 AH). Fi Zilal Nahj al-Balaghah. Qom: Dar al-Kitab al-Islami.
- Mousavi, Seyed Abbas Ali. (1418 AH). Sharh Nahj al-Balaghah. Beirut: Dar al-Rasul al-Akram.
- Sharif al-Radi, Muhammad ibn Husayn. (1414 AH). Nahj al-Balaghah (Subhi Salih). Qom: Dar al-Hijrah

References [In English]

- Coganuli, H. T., & Adhariani, D. (2023). Perancangan Implementasi Green Budgeting Pada PT. ABC Menuju Green Company. Owner: Riset & Jurnal Akuntansi, 7(4), 3255-3266.
- Funke, K., Huang, G., Eltokhy, K., Kim, Y., & Zinabou, G. (2021). IMF Working Paper.
- International Monetary Fund. (2024, October). Fiscal Monitor: Putting a Lid on Public Debt. Washington, DC: IMF Publication Services.
- IPCC. (2023). Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change.
- Nihayah, D. M., & Diastuti, R. (2023). The Role of Green Budgeting on Environmental Quality on Indonesia. Economics Development Analysis Journal, 12(2), 2017-2030.
- Salako, S. E. (2017). Climate Change, Environmental Security and Global Justice. International Law Research, 6(1), 119-131.
- UN. (1987). Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future

(مقاله پژوهشی)

چارچوب مفهومی بودجه‌ریزی بین نسلی بر اساس اولویت‌آبادانی زمین با تأکید بر نهج‌البلاغه

فرزانه سبحانی چگنی^۱، سید محمدعلی موسوی^{۲*}

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۱۲/۱۷ بازنگری مقاله: ۱۴۰۴/۰۳/۲۰

پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۰۳/۲۷

(از ص ۱۲۱ تا ۱۴۲)

چکیده

در پاسخ به بحران فراگیر «کوتاه‌مدت‌نگری مالی» و فرسایش نظام‌مند عدالت بین نسلی در سیاست‌گذاری‌های معاصر، این پژوهش به طراحی یک چارچوب مفهومی-عملیاتی جامع برای بودجه‌ریزی پایدار می‌پردازد. این تحقیق با اتکا به حکمت سیاسی نهج‌البلاغه و با استفاده از یک روش‌شناسی تحلیل محتوای کیفی دومرحله‌ای عمل می‌کند؛ این فرآیند شامل «تفسیر تاریخی-متنی» برای استخراج دقیق مضامین در بستر اولیه و سپس «بازسازی مفهومی» برای بازآفرینی آن اصول جهت پاسخگویی به چالش‌های مدرن است. یافته‌های نظری پژوهش منجر به شناسایی سه اصل حکمرانی مالی شد: (۱) تقدم ذاتی «عمارة الارض» (آبادانی پایدار و سرمایه‌گذاری در ظرفیت‌های مولد) بر «استحلاب الخراج» (درآمد آبی)؛ (۲) بازتعریف نقش حاکم از «مالک» به «امانت‌دار» که مستلزم پاسخگویی در قبال حفظ سرمایه‌های ملی است؛ و (۳) گسترش مفهوم «حق‌الناس» (حقوق مردم) به گونه‌ای که حقوق نسل‌های آینده را به‌عنوان یک الزام اخلاقی و حقوقی الزام‌آور در بر گیرد. چارچوب پیشنهادی، این مبانی هنجاری را در قالب سه ابزار سیاستی قابل اجرا ارائه می‌کند: «ماتریس ارزیابی آبادانی-درآمد» برای اولویت‌بندی عینی پروژه‌ها، «قاعده بدهی مولد» که استقراض عمومی را تنها برای ایجاد دارایی‌های بین نسلی مشروع می‌داند و ساز و کار نظارتی «گزارش سالانه آبادانی سرزمین» جهت پایش شفاف و حسابرسی سرمایه‌های طبیعی و انسانی. درنهایت، مدل ارائه‌شده پارادایمی جایگزین برای حکمرانی مالی ارائه می‌دهد که با تغییر «معیار موفقیت» از رشد کوتاه‌مدت به «آبادانی پایدار»، راه‌حلی اخلاق‌مدار و عملیاتی جهت نهادینه‌سازی عدالت بین نسلی در فرآیند بودجه‌ریزی فراهم می‌آورد.

کلید واژه‌ها: بودجه‌ریزی بین نسلی، نهج‌البلاغه، آبادانی زمین، عدالت بین نسلی، مالیه عمومی اسلامی، امانت‌داری.

۱. استادیار، گروه تفسیر قرآن، جامعه الزهرا سلم الله علیها، قم، ایران

۲. استادیار، گروه اقتصاد، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ایران

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

حکمرانی مالی معاصر به شکلی فزاینده با تعارض اساسی میان الزامات سیاسی کوتاه‌مدت و پایداری بلندمدت اقتصادی و زیست‌محیطی مواجه است. این چالش که از آن با عنوان «کوتاه‌مدت‌نگری مالی» یاد می‌شود، پیامدهای مستقیمی بر عدالت بین نسلی داشته و نیازمند بازنگری در چارچوب‌های اخلاقی و عملیاتی بودجه‌ریزی است. پژوهش حاضر در پاسخ به این بحران، به دنبال استخراج یک مدل مفهومی - عملیاتی از آموزه‌های نهج‌البلاغه برای نهادینه‌سازی پایداری بلندمدت است.

۱-۱. بیان مسئله

روند غالب در بسیاری از نظام‌های حکمرانی مالی معاصر، با تعارض استیلای کوتاه‌مدت‌نگری بر افق تصمیم‌گیری‌های کلان دست‌به‌گریبان است. این پدیده که می‌توان آن را «استبداد زمان حال» نامید، دولت‌ها را به سمت سیاست‌هایی سوق می‌دهد که منافع آنی و دستاوردهای سیاسی کوتاه‌مدت را بر پایداری بلندمدت و سلامت اقتصادی نسل‌های آینده ترجیح می‌دهد. تبلور این بحران را می‌توان در سه روند نگران‌کننده جهانی مشاهده کرد: انباشت بدهی‌های عمومی سرسام‌آور که بار مالی آن بر دوش آیندگان سنگینی می‌کند؛ تخریب فزاینده محیط‌زیست و بهره‌برداری بی‌رویه از منابع طبیعی تجدید ناپذیر؛ و سرمایه‌گذاری ناکافی در زیرساخت‌های حیاتی که ظرفیت مولد جوامع را در آینده تضعیف می‌کند (برای نمونه نگاه شود به گزارش‌های IPCC, 2023; IMF, 2024). این چالش‌ها همگی از یک ریشه مشترک تغذیه می‌شوند: فقدان یک چارچوب اخلاقی الزام‌آور که افق بودجه‌ریزی را از دوره‌های انتخاباتی کوتاه‌مدت فراتر برده و آن را به یک ابزار امانت‌داری بین نسلی بدل سازد. درحالی‌که چارچوب‌های مدرن (مانند ESG)^۱ اغلب فاقد قدرت الزام‌درونی و فلسفی هستند و رویکردهای موجود در مالیه اسلامی نیز عمدتاً در سطح توصیفی باقی مانده‌اند، نیاز به یک مدل عملیاتی که این شکاف را پر کند، آشکار است.

از این‌رو، سؤال اصلی این پژوهش عبارت است از:

«چگونه می‌توان بر اساس اصل محوری «اولویت آبادانی زمین (عمارة الارض) بر جمع‌آوری خراج» در نهج‌البلاغه، یک چارچوب مفهومی منسجم و عملیاتی برای بودجه‌ریزی بین نسلی طراحی کرد؟».

این پژوهش از روش تحلیل محتوای کیفی برای استخراج و بازتعریف اصول حکمرانی مالی از نهج‌البلاغه بهره می‌برد. فرآیند تحقیق در دو مرحله انجام شد: نخست، از طریق تفسیر تاریخی-متنی و با استناد به شروح کلاسیک، مضامین اصلی مرتبط با مدیریت پایدار منابع در بستر اولیه خود‌شناسایی و کدگذاری شدند. در مرحله دوم، این مضامین از زمینه تاریخی خود انتزاع شده و در فرآیندی از بازسازی مفهومی، به یک چارچوب عملیاتی و معاصر برای بودجه‌ریزی بین نسلی تبدیل شدند. این رویکرد دوگانه، ضمن وفاداری به اصالت متن، پلی میان حکمت نظری کلاسیک و چالش‌های سیاست‌گذاری مدرن برقرار می‌کند.

1. Environmental, Social, and Governance (ESG)

در جدول زیر، نمونه‌ای از فرآیند کدگذاری باز و استخراج مضامین محوری از متن نهج البلاغه ارائه شده است:

جدول ۱. نمونه‌ای از فرآیند کدگذاری و استخراج مضامین از نهج البلاغه

مضمون محوری	کد مفهومی اولیه	گزاره کلیدی از متن نهج البلاغه
اصل اول: اولویت آبادانی بر درآمد	تقدم آبادانی بر درآمدزایی	«وَلْيَكُنْ نَظْرُكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ أَبْلَغَ مِنْ نَظْرِكَ فِي اسْتِحْلَابِ الْخَرَاجِ...» (نامه/۵۳)
اصل اول: اولویت ذاتی آبادانی بر درآمد	درآمد بدون سرمایه‌گذاری منجر به ویرانی می‌شود	«وَمَنْ طَلَبَ الْخَرَاجَ بِغَيْرِ عِمَارَةِ أَرْضٍ أَلْبَسَهُ الْبِلَادَ، وَ أَهْلَكَ الْعِيَادَ...» (نامه/۵۳)
اصل دوم: حاکم به‌مثابه امانت‌دار	حکومت، امانت است نه غنیمت	«وَ إِنْ عَمَلُكَ لَيْسَ لَكَ بِطَعْمَةٍ، وَلَكِنَّهُ فِي عُنُقِكَ أَمَانَةٌ.» (نامه/۵)
اصل دوم: حاکم به‌مثابه امانت‌دار	الزام به پاسخگویی مالی در دنیا و آخرت	«فَارْفَعْ إِلَيَّ حِسَابَكَ، وَ اعْلَمْ أَنَّ حِسَابَ اللَّهِ أَكْبَرُ مِنْ حِسَابِ النَّاسِ.» (نامه/۴۰)
اصل دوم: حاکم به‌مثابه امانت‌دار	خیانت به بیت‌المال، خیانت به کل جامعه است	«وَ إِنَّ أَعْظَمَ الْخِيَانَةِ خِيَانَةُ الْأُمَّةِ.» (نامه/۲۶)
اصل سوم: حقوق مردم به عنوان «عیال الله»	مخلوقات، جیره‌خوار خداوند هستند	«...عِيَالُهُ الْخَلَائِقُ ضَمِنَ أَرْزَاقَهُمْ وَ قَدَّرَ أَقْوَاتَهُمْ.» (خطبه/۹۱)

۲-۱. پیشینه پژوهش

ادبیات علمی مدرن، به‌ویژه در حوزه توسعه پایدار و چارچوب‌های ESG (محیطی، اجتماعی و حکمرانی)، تلاش‌های گسترده‌ای برای مقابله با این معضل انجام داده است. با این حال، بسیاری از این رویکردها، علی‌رغم غنای فنی، بر سازوکارهایی تکیه دارند که اغلب بیرونی و مبتنی بر فشار بازار یا نهادهای مدنی هستند تا یک الزام درونی و فلسفی برآمده از ذات حکمرانی. از سوی دیگر، ادبیات پژوهشی در حوزه اقتصاد اسلامی و به‌ویژه مطالعات مرتبط با نهج البلاغه، گستره وسیعی را پوشش داده و میراث غنی و ارزشمندی را فراهم آورده است. تحقیقات متعددی به تحلیل اصول اقتصادی مطرح شده توسط امام علی (ع) پرداخته و مفاهیمی چون عدالت اجتماعی، مبارزه با فقر، اهمیت کار و تولید و اخلاق اقتصادی را به تفصیل مورد بحث قرار داده‌اند (برای نمونه ر.ک: حسینی: ۱۳۹۳). با این حال، بررسی دقیق این پژوهش‌ها یک شکاف تحلیلی مشخص را آشکار می‌سازد.

تمرکز اکثر تحقیقات پیشین عمدتاً بر دو حوزه توصیفی و فقهی-حقوقی بوده است:

الف. منابع درآمد بیت‌المال: بخش قابل توجهی از پژوهش‌ها به شناسایی و تبیین منابع درآمدی حکومت اسلامی مانند خمس، زکات، خراج و جزیه اختصاص یافته است. این مطالعات با دقت، مبانی فقهی و شرایط هر یک از این منابع را تشریح کرده‌اند.

ب. مصارف و هزینه‌ها: به موازات آن، مصارف بیت‌المال نیز به تفصیل مورد بررسی قرار گرفته و اولویت‌هایی مانند رسیدگی به امور فقرا، یتیمان و پرداخت حقوق کارگزاران و سپاهیان به عنوان مصارف اصلی شناسایی شده‌اند.

با وجود اهمیت این پژوهش‌ها، می‌توان ادعا کرد که تمرکز غالب بر رویکردی ایستا و مبتنی بر دسته‌بندی منابع و مصارف بوده است. در مقابل، فلسفه تخصیص منابع و طراحی یک مدل پویا برای اولویت‌بندی‌های بلندمدت، کمتر مورد توجه قرار گرفته است؛ به عبارت دیگر، ادبیات موجود به خوبی به پرسش‌های «چه چیزی» (منابع) و «برای چه کسی» (مصارف) پاسخ داده است، اما به پرسش «چگونه و با چه منطقی» باید منابع را میان نیازهای نسل حاضر و سرمایه‌گذاری برای نسل‌های آینده تخصیص داد، کمتر پرداخته است.

این مقاله با شناسایی همین خلأ پژوهشی، تلاش دارد تا از سطح توصیف منابع و مصارف فراتر رفته و با تمرکز بر اصل «عمارة الارض»، یک چارچوب مفهومی و هنجاری برای بودجه‌ریزی بین نسلی استخراج کند که به طور مستقیم به چالش اولویت‌بندی‌های بلندمدت در حکمرانی مالی اسلامی پاسخ می‌دهد.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

اهمیت این پژوهش در پاسخ به یک خلأ دو وجهی در ادبیات موجود است: از سویی، چارچوب‌های مدرن پایداری، اغلب فاقد الزام اخلاقی درونی هستند و از سوی دیگر، ادبیات مالیه اسلامی، هرچند غنی، اما عمدتاً توصیفی باقی مانده و نتوانسته است مدلی عملیاتی برای بودجه‌ریزی بین نسلی ارائه دهد. در همین راستا، این مقاله به سراغ یکی از متون اصلی در تمدن اسلامی، یعنی نهج‌البلاغه، می‌رود تا به این سؤال اصلی پژوهش پاسخ دهد: چگونه می‌توان بر اساس اصل محوری «اولویت آبادانی زمین (عمارة الارض) بر جمع‌آوری خراج» در نهج‌البلاغه، یک چارچوب مفهومی منسجم برای بودجه‌ریزی بین نسلی طراحی کرد؟ این پژوهش با آگاهی از تفاوت‌های بسترهای تاریخی و پیچیدگی نظام‌های مالی امروز، می‌کوشد تا روح و فلسفه حاکم بر این اصل را استخراج کرده و آن را در قالبی متناسب با ساختارهای سیاست‌گذاری مدرن بازتعریف نماید. این اصل که در نامه امام علی علیه‌السلام به مالک اشتر تبیین شده، یک چرخش پارادایمی را پیشنهاد می‌کند: هدف غایی دولت نه حداکثر سازی درآمد در کوتاه‌مدت، بلکه سرمایه‌گذاری در ظرفیت‌های مولد پایدار است که درآمد، محصول طبیعی آن خواهد بود.

بر این اساس، هدف این پژوهش، استخراج یک مدل هنجاری برای ارزیابی و اولویت‌بندی سیاست‌های مالی است که بتواند حقوق نسل‌های آینده را در محاسبات اقتصادی نسل حاضر تضمین کند. نوآوری این تحقیق نیز دقیقاً در همین نقطه نهفته است: تبدیل یک اصل اخلاقی-تاریخی به یک ابزار کاربردی و قابل دفاع برای سیاست‌گذاری مدرن. این مقاله نمی‌کوشد تا صرفاً به توصیف دیدگاه نهج‌البلاغه بپردازد، بلکه تلاش دارد تا با کالبدشکافی تحلیلی این دیدگاه، چارچوبی مفهومی ارائه دهد که بتواند راهگشای سیاست‌گذاران در مواجهه با چالش‌های پیچیده حکمرانی مالی پایدار باشد.

۲. چارچوب نظری

۲-۱. بودجه‌ریزی بین نسلی در ادبیات مدرن

برای ایجاد یک بستر تحلیلی جهت درک چارچوب بودجه‌ریزی نهج البلاغه، ضروری است ابتدا با مفاهیم و ابزارهای معاصر که به دنبال تحقق اهداف مشابهی هستند، آشنا شویم. این بخش به مرور سه مفهوم مهم می‌پردازد: (۱) توسعه پایدار به‌عنوان پارادایم حاکم، (۲) عدالت بین نسلی به‌عنوان فلسفه اخلاقی آن و (۳) بودجه‌ریزی سبز به‌عنوان یکی از ابزارهای عملیاتی آن.

۲-۱-۱. توسعه پایدار^۱

توسعه پایدار که به‌طور کلاسیک در گزارش کمیسیون براتلند (۱۹۸۷) تعریف شد، به معنای «توسعه‌ای است که نیازهای نسل حاضر را بدون به خطر انداختن توانایی نسل‌های آینده برای برآوردن نیازهایشان، تأمین می‌کند» (UN, 1987: 15). گرچه مفهوم توسعه پایدار در ابتدا بر اساس دغدغه‌های زیست‌محیطی شکل گرفت اما این مفهوم امروزه به مفهوم توسعه عادلانه، همه‌جانبه و متوازن ارتقاء یافته و شامل مجموعه‌ای از موضوعات اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی است و بالتبع اهداف متنوعی را دنبال می‌کند؛ به همین دلیل راهبردهای دستیابی به این مفهوم نیز در گذر زمان تکامل یافته است. در مراحل اولیه اتخاذ این راهبرد، مجموعه‌ای از سیاست‌های داخلی و بین‌المللی برای تحقق رشد پایدار و با هدف حفاظت از محیط‌زیست دنبال می‌شد.

برای نمونه برای اینکه طبق یک مدل سبز با هدف دستیابی به یک توافق عمومی برای کاهش گازهای گلخانه‌ای عمل شود، مقرر شد که علاوه بر کشورهای توسعه یافته، کشورهای در حال توسعه نیز در فرآیند توسعه از انتشار گازهای گلخانه‌ای و گازهای خالی کننده اوزون جلوگیری کنند. البته از آنجا که جلوگیری و کاهش انتشار این گازها روند توسعه این کشورها را کند می‌کرد، پس کشورهای توسعه یافته تعهد کردند با انتقال کمک‌های فنی یا حمایت‌های مالی عمده، روند پیشرفت در کشورهای در حال توسعه را یاری رسانند (گلدین و وینترز، ۱۳۷۹: ۱۵-۱۶). این الگوی جدید در سال ۱۹۹۲ با انتشار اعلامیه ریو با عنوان «محیط‌زیست و توسعه» شهرت جهانی گرفت. مهم‌ترین نتیجه این اجلاس جمع‌بندی آن است که بر اساس ماهیت یکپارچه و وابسته به هم زمین به‌عنوان خانه تمام انسان‌ها، اصولی بیست و هفت‌گانه را ترسیم کرده و دولت‌ها را موظف می‌کنند در چارچوب این راهبرد خاص، ترکیب اهداف توسعه‌ای و زیست‌محیطی را پیگیری کنند.

در ادامه این رویکرد جدید به توسعه در اجلاس هزاره سران در سازمان ملل متحد در سپتامبر سال ۲۰۰۰، «اعلامیه هزاره سازمان ملل» با حضور سران و مقامات عالی رتبه حدود ۱۹۰ کشور دنیا تصویب شد و همگان را موظف کرد که هر چه در توان دارند برای مبارزه با فقر، گرسنگی، بیماری، پایداری محیط‌زیست، ارتقاء کرامت انسانی، بسط و گسترش صلح و امنیت و دموکراسی انجام دهند. در همین

1. Sustainable Development

راستا «اهداف توسعه هزاره» در هشت هدف توسعه هزاره، ۱۸ هدف فرعی و با اتکاء به آن‌ها ۴۸ شاخص معرفی شد.

اهداف مذکور بیشتر معطوف به جوانب توسعه اجتماعی و در پی جلب توجه جهانیان به مشکلات مربوطه بود و به تعهداتی اشاره داشت که اکثراً باید تا سال ۲۰۱۵ برآورده می‌شد. پس از آن نیز قطعنامه‌های متعددی تصویب و حتی اجلاس‌هایی در سطح سران یا مقامات عالی رتبه در سال‌های ۲۰۰۸، ۲۰۱۰ و ۲۰۱۳ تحت عنوان پیگیری اهداف توسعه هزاره تشکیل شد که به‌طور خاص به پیشرفت‌ها و چالش‌های مربوط به این موضوع پرداختند. در این میان مقرر شد دستور کار توسعه برای بعد از سال ۲۰۱۵ نیز طی فرآیندی زیر نظر مجمع عمومی سازمان ملل تدوین شود. سند نهایی اجلاس سران در مورد توسعه پایدار که در سال ۲۰۱۲ در ریو برگزار شد هم صراحتاً خواستار تدوین «اهداف توسعه پایدار» بود. متعاقباً یک گروه کاری در مجمع عمومی تشکیل شد و مباحث مربوط به تدوین متن سند دستور کار توسعه برای بعد از سال ۲۰۱۵ در دستور کار قرار گرفت و نهایتاً سند «متحول کردن دنیای ما» دستور کار سال ۲۰۳۰ برای توسعه پایدار در قالب هفده هدف به‌عنوان اعلامیه اجلاس در سپتامبر سال ۲۰۱۵ به تأیید نهایی سران و مقامات بیش از ۱۹۰ کشور عضو سازمان ملل متحده رسید (توتونچیان، ۱۳۹۵: ۴-۵).

نقطه اشتراک اصلی این مفهوم با پژوهش حاضر، تأکید بر افق زمانی بلندمدت و مسئولیت‌پذیری در قبال آینده است.

۲-۱-۲. عدالت بین نسلی^۱

عدالت بین نسلی اساساً به روابط اخلاقی و عملی بین نسل‌های حال و آینده، به‌ویژه در مورد توزیع عادلانه منابع، هزینه‌ها و مسئولیت‌ها در طول زمان، مربوط می‌شود. این مفهوم در پی آن است که به این موضوع بپردازد که نسل‌های فعلی چگونه باید عمل کنند تا اطمینان حاصل شود که نسل‌های آینده می‌توانند نیازهای خود را برآورده کرده و از فرصت‌های مشابهی بهره‌مند شوند. شکل‌گیری این مفهوم اگرچه در ابتدا ریشه در نگرانی‌های زیست‌محیطی، به‌ویژه تغییرات اقلیمی جهانی و مدیریت منابع داشت، اما به‌تدریج دامنه مفهومی آن گسترش یافته و زمینه‌های اجتماعی و سیاسی وسیع‌تری را در بر گرفته است (Salako, 2017: 120-121).

عدالت بین نسلی قلب فلسفی و اخلاقی توسعه پایدار است. این مفهوم، حوزه عدالت را از روابط میان افراد یک نسل فراتر برده و به روابط میان نسل‌های مختلف (گذشته، حال و آینده) تسری می‌دهد. این شاخه از فلسفه اخلاق به سؤالات مبنایی پاسخ می‌دهد: حقوق نسل‌های آینده چیست؟ آیا نسل‌های آینده حقی بر یک محیط‌زیست سالم، منابع طبیعی کافی و یک اقتصاد باثبات دارند؟

وظایف نسل حاضر چیست؟ ما چه تعهداتی در قبال کسانی که هنوز به دنیا نیامده‌اند، داریم؟ آیا مجازیم برای رفاه امروز خود، هزینه‌هایی (مانند بدهی عمومی یا زباله‌های هسته‌ای) را بر دوش آن‌ها بگذاریم؟

از این منظر، سیاست‌هایی مانند استقراض بی‌رویه برای تأمین هزینه‌های جاری یا بهره‌برداری مخرب از منابع طبیعی، نه فقط یک انتخاب اقتصادی بد، بلکه یک بی‌عدالتی اخلاقی نسبت به نسل‌های آینده تلقی می‌شود. چارچوب مورد نظر این پژوهش، در جوهر خود، تلاشی برای نهادینه‌سازی همین عدالت بین نسلی در فرآیند تصمیم‌گیری مالی دولت است.

۳-۱-۲. بودجه‌ریزی سبز^۱

بودجه‌ریزی سبز به‌عنوان «ادغام نگرانی‌های زیست‌محیطی در چرخه‌های مالی دولت» تعریف شده است. این پارادایم بودجه‌ریزی، عناصر زیست‌محیطی را در فرآیندهای تهیه، اجرا، نظارت و ارزیابی در اولویت قرار می‌دهد. بودجه‌ریزی سبز سازمان‌ها را قادر می‌سازد تا از بودجه به‌عنوان ابزاری برای حمایت از دستیابی به اهداف زیست‌محیطی استفاده کنند (Coganuli et al., 2023: 3258). این فرآیند سه جنبه توسعه پایدار یعنی رشد اقتصادی، تعادل اکولوژیکی و پیشرفت اجتماعی را در یک سیاست یکپارچه گرد هم می‌آورد. در واقع این بودجه شکلی از سرمایه‌گذاری دولتی است که فعالیت‌های توسعه به محیط‌زیست آسیب نرساند (Nihayah, 2023: 2023). یکی از مهم‌ترین ابزارهای اجرایی بودجه‌ریزی سبز، برچسب‌گذاری بودجه سبز^۲ (GBT) است که به‌عنوان ابزار مدیریت بودجه، نشانگر یا کد اقلیمی یا زیست‌محیطی را به ردیف‌های بودجه یا گروه‌هایی از ردیف‌های بودجه اختصاص می‌دهد. اطلاعات تولید شده توسط این ابزار می‌تواند برای ارزیابی میزان تطبیق بودجه دولت با اهداف اقلیمی یا زیست‌محیطی استفاده شود (Funke et al. 2021, p.23).

بودجه‌ریزی سبز نزدیک‌ترین ابزار مدرن به چارچوب پیشنهادی این مقاله است، با این تفاوت که چارچوب مبتنی بر نهج البلاغه، علاوه بر بعد زیست‌محیطی (بخشی از آبادانی زمین)، ابعاد پایداری اقتصادی و اجتماعی را به شکل عمیق‌تری در فلسفه خود ادغام کرده است.

۲-۲. مدل مفهومی^۳

یک مدل مفهومی، نمایش تصویری یا نوشتاری از یک مفهوم، فرآیند، یا سیستم است که به درک و ارتباط بهتر آن کمک می‌کند. این مدل‌ها معمولاً شامل عناصر کلیدی، روابط بین آن‌ها، و نحوه تعاملشان با یکدیگر هستند. هدف از ایجاد یک مدل مفهومی، ساده‌سازی مفاهیم پیچیده، شناسایی اجزای اصلی یک مسئله و ارائه یک چارچوب برای تحلیل و تصمیم‌گیری است. مدل‌های مفهومی می‌توانند به صورت شماتیک، نموداری یا توصیفی ارائه شوند و در زمینه‌های مختلفی مانند علوم اجتماعی، مهندسی و

1. Green Budgeting
2. Green Budget Tagging
3. Conceptual Model

مدیریت کاربرد دارند. به طور خلاصه، یک مدل مفهومی به ما کمک می‌کند تا یک موضوع را به شکلی سازمان‌یافته و قابل فهم تجسم کنیم. این متن به طراحی یک چارچوب مفهومی برای بودجه‌ریزی بین‌نسلی می‌پردازد که بر اساس اصل اولویت «عمارة الارض» (آبادانی زمین) در نهج‌البلاغه ایجاد شده است.

۳. بحث

۳-۱-۱. اصول حاکم بر بودجه‌ریزی بین نسلی در نهج‌البلاغه

۳-۱-۱-۱. اصل اول: «اولویت آبادانی زمین»

مفهوم «عمارة الارض» (آبادانی زمین) به‌عنوان یکی از ارکان محوری در فلسفه اقتصادی و الگوی حکمرانی اسلامی، دقیق‌ترین و ساختارمندترین تبیین خود را در عهدنامه امام علی علیه‌السلام به مالک اشتر یافته است. این مفهوم، بسیار فراتر از یک توصیه صرف به کشاورزی، یک پارادایم کامل در تخصیص منابع، سیاست‌گذاری مالی و تعریف رابطه متقابل دولت و ملت ارائه می‌دهد. این مبانی را می‌توان در چهار محور اصلی که هر یک بر دیگری استوار است، تحلیل و بررسی کرد:

۳-۱-۱-۱-۱. تقدم ذاتی آبادانی بر درآمد (اصل بنیادین)

اساسی‌ترین اصل در این نظریه، واژگون‌سازی منطق رایج در بسیاری از نظام‌های مالی است که «استحلاب خراج» (گردآوری درآمد) را هدف غایی خود می‌دانند. در حکمت سیاسی علوی، «عمارت» به‌عنوان هدف اصلی، زیربنا و علت وجودی درآمد پایدار معرفی می‌شود. امام علی علیه‌السلام با صراحتی بی‌بدیل این قاعده را وضع می‌کنند: «وَلْيَكُنْ نَظْرُكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ أَوْلَىٰ مِنْ نَظْرِكَ فِي اسْتِحْلَابِ الْخَرَاجِ، لِأَنَّ ذَلِكَ لَا يُدْرِكُ إِلَّا بِالْعِمَارَةِ» (نامه/۵۳) باید نگاه تو به آبادانی زمین، رساتر و عمیق‌تر از نگاهت به گردآوری خراج باشد، زیرا خراج جز با آبادانی به دست نمی‌آید (ابن میثم بحرانی، ۱۴۰۴ ه.ق: ۱۶۶/۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ ش: ۳۰/۱۱).

این دستور یک رابطه علت و معلولی قطعی را ترسیم می‌کند. آبادانی و تقویت بنیه اقتصادی مردم، «علت» است و درآمد پایدار دولت، «معلول» آن. هرگونه تلاش برای کسب درآمد بدون سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های آبادانی، نتایجی فاجعه‌بار و سه‌گانه در پی خواهد داشت: «وَمَنْ طَلَبَ الْخَرَاجَ بِغَيْرِ عِمَارَةِ الْأَرْضِ وَالْإِبْلَادِ، وَ أَهْلَكَ الْعِبَادَ، وَ لَمْ يَسْتَقِمَّ أَمْرُهُ إِلَّا قَلِيلًا» (نامه/۵۳) و هرکس خراج را بدون آبادانی طلب کند، شهرها را ویران و بندگان را هلاک کرده و حکومتش جز اندکی دوام نخواهد یافت. شارحان برجسته نهج‌البلاغه این پیامدها را به دقت تحلیل کرده‌اند؛ برخی معتقدند چنین حاکمی هم به دلیل ظلم مورد عقوبت سریع الهی قرار می‌گیرد و هم به دلیل تضعیف پایگاه اقتصادی خود، مشروعیت و بقای حکومتش را از دست می‌دهد (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ ق: ۷۰-۷۱/۱۷؛ ابن‌میثم‌بحرانی، ۱۴۰۴ ه.ق: ۱۶۶/۵؛ مغنیه،

۱۹۷۹ م: ۸۷/۴؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ ش: ۳۱/۱۱-۳۰). این منطق، هسته اصلی بحث عدالت بین نسلی است، چرا که تمرکز کوتاه مدت بر درآمد، منبع همان درآمد را برای نسل‌های آینده از میان می‌برد.

۳-۱-۱-۲. «عمارت» به مثابه سنگ بنای جامعه (اکوسیستم اقتصادی-اجتماعی)

در این دیدگاه، «عمارت» و طبقه تولیدکننده صرفاً یک بخش از اقتصاد نیستند، بلکه شالوده‌ای هستند که تمام ساختارهای حیاتی جامعه بر آن استوارند. تأمین مالی ارتش، دستگاه قضا، کارگزاران دولتی و سایر بخش‌ها، همگی به بویایی و سلامت بخش تولیدی وابسته است. این وابستگی حیاتی در این کلام موج می‌زند: «لَأَنَّ النَّاسَ كُلَّهُمْ عِيَالٌ عَلَى الْخُرَاجِ وَ أَهْلِهِ» (نامه/۵۳) زیرا همه مردم، جیره‌خوار و وابسته به خراج و خراج دهنندگان هستند (فیض الاسلام، ۱۳۶۸: ۱۰۱۴/۵). از این رو، صلاح و بهبود حال تولیدکنندگان، شرط لازم برای بهبود حال دیگران است و بدون آن، هیچ بخش دیگری از جامعه سامان نخواهد یافت (مغنیه، ۱۹۷۹ م: ۸۶/۴؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۲۹/۱۱؛ کرمی، ۱۳۸۷: ۳۹/۶).

این رویکرد ریشه در سیاست‌های پیامبر اسلام^۹ دارد. ایشان با ابزارهایی مانند «اقطاع» (واگذاری حق بهره‌برداری از زمین‌های بایر)، جامعه عرب را از یک اقتصاد ناپایدار و مبتنی بر غارت و بادیه‌نشینی به سمت یک‌جانشینی، تولید و تمدن سوق دادند (احمدی میانجی، ۱۴۱۹ ق: ۵۳۶/۳). هدف از این سیاست، ریشه‌کن کردن فقر اقتصادی بود که به‌عنوان علت اصلی بسیاری از ناهنجاری‌های اجتماعی دوران جاهلیت، همچون قتل و ناامنی، شناخته می‌شد. همچنین همین اقبال به «عمارة الارض» بود که به شکل‌گیری اجتماعات بزرگ، قدرت‌یابی امت اسلامی و تأسیس یک حکومت توانمند منجر شد (احمدی میانجی، ۱۴۱۹ ق: ۵۳۹/۳-۵۴۰).

۳-۱-۱-۳. حمایت مالی به مثابه سرمایه‌گذاری استراتژیک (سازوکار عملیاتی)

منطق «تقدم آبادانی بر درآمد» خود را در سازوکارهای عملیاتی مشخصی نشان می‌دهد. مهم‌ترین این سازوکارها، حمایت مالی هوشمند و هدفمند از بخش تولیدی در هنگام بروز بحران است. امام علی علیه‌السلام با دقتی کم‌نظیر، مجموعه‌ای از بحران‌ها را برمی‌شمارد که در صورت وقوع، دولت را موظف به کاهش بار مالیاتی می‌کند: سنگینی خراج، آفت‌زدگی محصول، قطع شدن یا کمبود آب و باران و آسیب دیدن زمین به دلیل سیل یا خشکسالی (نامه/۵۳) (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ ق: ۷۲/۱۷-۷۱؛ ابن‌میثم بحرانی، ۱۴۰۴ ق: ۱۶۶/۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ ش: ۳۲/۱۱-۳۱).

نکته اصلی در این دستور، فلسفه این حمایت است. این اقدام، یک هزینه یا ضرر برای بیت‌المال تلقی نمی‌شود، بلکه یک سرمایه‌گذاری مولد است. امام (ع) به حاکم اطمینان می‌دهند: «وَ لَا يَثْقُلَنَّ عَلَيْكَ شَيْءٌ حَقَّقْتَ بِهِ الْمُؤْتِنَةَ عَنْهُمْ، فَإِنَّهُ ذُخْرٌ يَعُودُونَ بِهِ عَلَيْكَ فِي عِمَارَةِ بِلَادِكَ» (نامه/۵۳) و باید سبک ساختن سنگینی بار ایشان بر تو گران نیاید، زیرا تخفیفی که به آن‌ها داده‌ای اندوخته‌ای است که با آبادی شهرها و آرایش دادن حکومت به تو باز می‌گرداند (فیض الاسلام، ۱۳۶۸: ۱۰۱۴/۵، ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ ق: ۷۲/۱۷ و ابن‌میثم بحرانی، ۱۴۰۴ ق: ۱۶۶/۵) این عمل را به یک «تجارت» تشبیه می‌کند که در آن، سرمایه در کوتاه مدت خارج می‌شود تا در بلندمدت با سودی بیشتر بازگردد. این حمایت مالی علاوه بر بازده

اقتصادی، موجب اعتماد عمومی، ثبات سیاسی و محبوبیت حاکم نیز می‌گردد و سبب می‌شود مردم در هنگام نیاز حکومت، با رضایت کامل به یاری آن بشتابند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ ش: ۳۳-۳۲). در واقع، سرزمینی که آباد باشد، هرگونه بار و مسئولیتی را بر دوش خواهد کشید: «فَإِنَّ الْعُمَرَآنَ مُخْتَمِلٌ مَا حَمَلْتَهُ» (نامه / ۵۳) زیرا به مملکت آباد آنچه بار کنی می‌تواند بکشد (فیض‌الاسلام، ۱۳۶۸: ۱۰۱۵/۵). این حمایت حتی می‌تواند از تخفیف مالیاتی فراتر رفته و شامل اعطای کمک‌های مالی مستقیم برای پروژه‌هایی شود که مردم توان اجرای آن را ندارند (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴ ق: ۱۳۹).

۴-۱-۱-۳. عوامل ویرانی در برابر عوامل «عمارت» (روانشناسی حکمرانی)

این چارچوب به تحلیل ریشه‌های روان‌شناختی و سیاسی ویرانی یک سرزمین می‌پردازد. ویرانی زمین، معلول فقر ساکنان آن است (نامه / ۵۳) و فقر آنان نیز معلول سه بیماری مهلک در میان حاکمان است: «لِإِشْرَافِ أَنْفُسِ الْوَلَاةِ عَلَى الْجَمْعِ، وَ سُوءِ ظَنِّهِمْ بِالْبَقَاءِ، وَ قِلَّةِ انْتِفَاعِهِمْ بِالْعَبْرِ» (نامه / ۵۳) به توجه حکمرانان به جمع و گردآوردن (مال و دارائی) و بدگمانی‌شان به پایداری (حکومت و ریاست خود) و کم بهره بردنشان از پیشامدها و پندها و اندیشه در احوال روزگار (فیض‌الاسلام، ۱۳۶۸: ۱۰۱۵/۵):

الف. حرص بر جمع‌آوری مال: تمرکز حاکم بر منافع شخصی و زراندوزی به‌جای منافع عمومی (ابن‌میثم بحرانی، ۱۴۰۴ ه.ق: ۱۶۷/۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۳۵/۱۱)

ب. عدم اطمینان به آینده سیاسی: حاکمی که به ثبات و بقای حکومت خود بدگمان است، دست به سرمایه‌گذاری‌های بلندمدت عمرانی نمی‌زند و تلاش می‌کند در کوتاه‌ترین زمان، بیشترین منفعت شخصی را کسب کند (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ ق: ۷۳/۱۷ و مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۳۶/۱۱)

ج. عبرت نگرفتن از تاریخ: نادیده گرفتن سرنوشت حاکمان ظالمی که با همین سیاست‌ها، هم خود و هم سرزمینشان را به ورطه نابودی کشاندند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۳۶/۱۱)

این سه عامل، یک چرخه معیوب از بی‌اعتمادی، استثمار کوتاه‌مدت و ویرانی بلندمدت را ایجاد می‌کنند. در مقابل، حاکم عادل، حکومت را نه «طعمه» و منبع درآمد شخصی (طُعْمَةٌ)، بلکه «امانت» (أَمَانَةٌ) می‌داند (نامه / ۵) و با درک این مسئولیت سنگین، پایه‌های آبادانی را برای نسل‌های حال و آینده بنا می‌نهد.

۳-۱-۲. اصل دوم: حاکم به مثابه امانت‌دار

پس از تبیین اولویت آبادانی بر درآمد، دومین ستون چارچوب بودجه‌ریزی، بازتعریف رابطه حاکم با منابع عمومی است. در این دیدگاه، حاکمیت از موضع «مالکیت» به جایگاه «امانت‌داری» منتقل می‌شود. این اصل، شالوده اخلاقی و حقوقی نظارت مالی را تشکیل می‌دهد و هرگونه تصرف در بیت‌المال را تابع قواعد سخت‌گیرانه امانت می‌داند.

۱-۲-۳. بازتعریف حکمرانی: از مالکیت به امانت‌داری

هسته اصلی این اصل، دگرگون ساختن ماهیت منصب حکومتی است. بر اساس حکمت علوی، مسئولیت دولتی یک امتیاز یا لقمه چرب (طُعْمَةٌ) برای حاکم نیست، بلکه یک امانت سنگین بر عهده اوست (أَمَانَةٌ).

این دیدگاه به صریح‌ترین شکل در نامه امام علی علیه‌السلام به اشعث بن قیس، والی آذربایجان، بیان شده است: «وَ إِنْ عَمَلَكَ لَيْسَ لَكَ بِطُعْمَةٍ، وَلَكِنَّهُ فِي عُنُقِكَ أَمَانَةٌ» (نامه/۵) عمل (و حکمرانی) تو رزق و خوراک تو نیست (ترا حکومت نداده‌اند تا آنچه بیایی از آن خود پنداشته بخوری) ولی آن عمل امانت و سپرده‌ای در گردن تو است (فیض‌الاسلام، ۱۳۶۸: ۸۳۹/۵).

این تعریف، حاکم را از جایگاه مالک به جایگاه خزانه‌دار (خُزَّانِه) تنزل می‌دهد که موظف است از اموال عمومی که متعلق به خداوند و مردم است، پاسداری کند «... وَ فِي يَدَيْكَ مَالٌ مِنْ مَالِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ أَنْتَ مِنْ خُزَّانِيهِ حَتَّى تُسَلِّمَهُ إِلَيَّ...» (نامه/۵) و در دست‌های تو است مال و دارائی از مال خداوند بی‌همتای بزرگ و تو یکی از خزانه‌داران آن هستی تا آن را به من سپاری (فیض‌الاسلام، ۱۳۶۸: ۸۴۰/۵). این اصل چنان اساسی است که حرمت و ارزش مال مسلمان، هم‌تراز با حرمت خون او دانسته شده است: «حُرْمَةُ مَالِ الْمُسْلِمِ كَحُرْمَةِ دَمِهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۴۰/۲۹)؛ بنابراین، هرگونه تصرف در این اموال باید بر اساس حق و عدل باشد، نه بر مبنای میل شخصی حاکم.

۲-۱-۳. سازوکار پاسخگویی؛ الزام به «حساب»

اصل امانت‌داری بدون وجود سازوکار نظارت و پاسخگویی، در حد یک توصیه اخلاقی باقی می‌ماند. در نظام مالی مبتنی بر نهج‌البلاغه، «حسابرسی» (حِسَاب) یک ابزار مدیریتی با اهمیت برای پاسداری از امانت است. امام علی علیه‌السلام در نامه‌ای هشدارآمیز به یکی از کارگزاران خود که متهم به سوءاستفاده مالی بود، پس از توبیخ شدید او به دلیل خیانت به امانت، به صراحت دستور می‌دهند: «فَارْفَعْ إِلَيَّ حِسَابَكَ» (نامه/۴۰) پس حساب خود را برای من بفرست (فیض‌الاسلام، ۱۳۶۸: ۹۵۵/۵).

این دستور نشان می‌دهد که حاکم اسلامی موظف است عملکرد مالی کارگزاران خود را به‌دقت بررسی کند و آن‌ها نیز باید شفافیت کامل داشته باشند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۱۱۱/۱۰ و ۱۱۳)؛ اما این پاسخگویی تنها به حاکم مافوق محدود نمی‌شود. امام علیه‌السلام بلافاصله یادآوری می‌کنند که یک حسابرسی بزرگ‌تر در پیش است: «وَ اعْلَمْ أَنَّ حِسَابَ اللَّهِ أَكْبَرُ مِنْ حِسَابِ النَّاسِ» (نامه/۴۰) و بدان که حسابرسی خداوند از حسابرسی مردم بزرگ‌تر و سخت‌تر است (فیض‌الاسلام، ۱۳۶۸: ۹۵۵/۵). این اصل، نظارت دنیوی را به نظارت اخروی پیوند می‌زند و یک سیستم پاسخگویی دو لایه ایجاد می‌کند که در آن، کارگزار هم در برابر مردم و هم در برابر خداوند مسئول است.

۳-۱-۳. پیامدهای خیانت: ابعاد فردی و جمعی

خیانت در امانت بیت‌المال، صرفاً یک تخلف اداری نیست، بلکه گناهی است که پیامدهای ویرانگری برای فرد و جامعه دارد. کسی که امانت را سبک بشمارد و در وادی خیانت گام نهد، خود را در دنیا به ذلت و خواری کشانده و در آخرت خوارتر و رسواتر خواهد بود: «وَ مِنْ اسْتَهَانَ بِالْأَمَانَةِ وَ رَتَعَ فِي الْخِيَانَةِ... فَقَدْ أَحَلَّ بِنَفْسِهِ الذُّلَّ وَ الْجِزْيَ فِي الدُّنْيَا...» (نامه/۲۶).

بالین‌حال، در این دیدگاه، تمام خیانت‌ها یکسان نیستند. امام علیه‌السلام با ارائه یک تفکیک تکان‌دهنده، خطرناک‌ترین نوع خیانت را مشخص می‌کنند: «وَ إِنْ أَعْظَمَ الْخِيَانَةَ خِيَانَةُ الْأُمَّةِ» (نامه/۲۶) همانا

بزرگ‌ترین خیانت و نادرستی خیانت به امت است (فیض‌الاسلام، ۱۳۶۸: ۸۸۶/۵). دلیل این امر آن است که کسب رضایت و جبران خسارت از یک فرد امکان‌پذیر است، اما جبران خیانت به یک ملت و کسب حلالیت از نسلی که حقوقشان پایمال شده، تقریباً محال است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ ش: ۳۳۷/۹). این نگاه، فساد اقتصادی و حیف‌ومیل بیت‌المال را از یک گناه شخصی به یک جنایت علیه امنیت و حقوق کل جامعه ارتقا می‌دهد.

۴-۲-۱-۳. سیره شخصی حاکم: زهد و همدردی

اصل امانت‌داری زمانی به بهترین شکل محقق می‌شود که حاکم، خود تجسم امانت و پارسایی باشد. سیره امام علی علیه‌السلام نشان می‌دهد که این اصل صرفاً یک دستورالعمل برای دیگران نبود، بلکه یک رویه قطعی در زندگی شخصی ایشان بود. ایشان بیت‌المال را متعلق به عموم مسلمانان می‌دانستند و هرگونه برداشت شخصی بیش از حق عمومی را دزدی تلقی می‌کردند، حتی اگر درخواست‌کننده، برادر ایشان عقیل باشد (ابن شهر آشوب مازندرانی، ۱۳۷۹ ق: ۲/ ۱۰۹-۱۰۸ و علامه مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۱۱۴/۴۱-۱۱۳).

این سخت‌گیری تا جایی بود که ایشان حتی حاضر نبودند با وجود عنوان «امیرالمؤمنین»، در سختی‌های روزگار با مردم شریک نباشند، درحالی‌که شاید فردی در دورترین نقاط حکومت، نانی برای خوردن نداشته باشد: «أَفْنَعُ مِنْ نَفْسِي بِأَنْ يُقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ وَلَا أُشَارِكُهُمْ فِي مَكَارِهِ الدَّهْرِ...» (نامه/۴۵). این رویکرد، الگویی برای حاکمان تعیین می‌کند که بر اساس آن، امانت‌دار واقعی کسی است که نه تنها از اموال عمومی محافظت می‌کند، بلکه سطح زندگی خود را نیز به ضعیف‌ترین اقشار جامعه نزدیک می‌سازد تا درد فقر را با تمام وجود درک کند.

۴-۱-۳. اصل سوم: حقوق مردم به عنوان «عیال الله»

سومین اصل، چارچوب را از یک مدل مدیریتی صرف به یک منشور حقوقی ارتقا می‌دهد. این اصل، مردم (شامل نسل‌های آینده) را به عنوان صاحبان حق معرفی می‌کند و دولت را موظف به رعایت این حقوق در تمامی سیاست‌گذاری‌های مالی خود می‌داند.

شالوده فلسفی این اصل، مفهوم «عیال الله» یا وابستگان و خانواده خداوند است. در خطبه «اشباح» امام علی علیه‌السلام می‌فرماید: «عِيَالُهُ الْخَلَائِقُ ضَمِنَ أَرْزَاقَهُمْ وَ قَدَّرَ أَقْوَاتَهُمْ» (خطبه/۹۱) آفریده‌شدگان جیره‌خوار او هستند که ضامن و متکفل روزی آنان است و آنچه را که می‌خورند مقدر و تعیین فرموده است (فیض‌الاسلام، ۱۳۶۸ ش: ۲۲۲/۲).

شارحان توضیح می‌دهند که واژه «عیال» به صورت استعاری به کار رفته تا بیانگر محبت، عنایت و مسئولیت‌پذیری پروردگار نسبت به مخلوقاتش باشد (ابن میثم بحرانی، ۱۴۰۴ ق: ۳۲۵/۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۲۵/۴). همان‌گونه که سرپرست یک خانواده، خود را موظف به تأمین نیازهای اعضای خانواده می‌داند، خداوند نیز رزق تمام بندگان را تضمین کرده است. باین‌حال، این ضمانت الهی، نافی مسئولیت انسان نیست. گرسنگی و فقر گسترده در جهان نه به دلیل کمبود در منابع الهی، بلکه نتیجه بی‌عدالتی،

ظلم و سوء مدیریت انسان‌هایی است که سهم دیگران را غصب می‌کنند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۲۵/۴). این ضمانت همچنین مشروط به تلاش و کوشش است، چنانکه امام صادق (ع) می‌فرماید که آیا اگر مردی خود را در خانه حبس کند، باید انتظار داشته باشد روزی‌اش از آسمان نازل شود؟ (مغنیه، ۱۴۲۵ ق: ۷-۸/۲).

این مفهوم الهیاتی، پیامدهای مستقیمی برای حکمرانی و مسئولیت اجتماعی دارد. حدیث مشهوری از پیامبر اکرم^۹ این بنیاد نظری را به یک دستورالعمل اخلاقی شفاف بدل می‌سازد: «الْخَلْقُ عِيَالُ اللَّهِ فَأَحَبُّ الْخَلْقِ إِلَيَّ اللَّهُ مَنْ نَفَعَ عِيَالَ اللَّهِ» (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۱۶۴/۲) مخلوقات، وابستگان و نان‌خوران خداوند هستند، پس محبوب‌ترین فرد نزد خداوند، کسی است که به وابستگان او نفعی برساند. این کلام، مفهوم انتزاعی «عیال‌الله» بودن را به یک الزام روشن برای سیاست‌گذاری عمومی تبدیل می‌کند. اگر همه مردم وابستگان خداوند هستند، پس دولت که نقش امانت‌دار را ایفا می‌کند، وظیفه‌ای مهم در قبال مراقبت از آنان دارد.

از این منظر، مفهوم «حق‌الناس» (حقوق مردم) را می‌توان و باید گسترش داد تا حقوق نسل‌های آینده را نیز در بر گیرد. سیاست‌هایی که امروز منابع آب را آلوده می‌کنند، جنگل‌ها را از بین می‌برند، یا صندوق‌های بازنشستگی را خالی می‌کنند، مصداق بارز تضييع حقوق نسل فردایی هستند که آن‌ها نیز «عیال‌الله» محسوب می‌شوند. دفاع از حقوق آنان به دلیل غیبتشان، وظیفه اخلاقی دولت امروز است. در نتیجه، هر بودجه سالانه‌ای باید دارای یک «پیوست عدالت بین نسلی» باشد و سیاست‌گذاران را ملزم کند تا بارها و فرصت‌های بلندمدت هر تصمیم مالی کلان را ارزیابی نمایند.

۲-۳. محدودیت‌های ساختاری و قابلیت تعمیم چارچوب هنجاری

چارچوب مفهومی ارائه شده، اگرچه ریشه در جهان‌بینی اسلامی دارد و این امر منبع قدرت هنجاری و الزام‌آور آن در نظام‌های مرتبط است، اما محدودیت ذاتی اجرای مستقیم آن در نظام‌های کاملاً سکولار یا با ایدئولوژی‌های متفاوت را می‌پذیرد؛ زیرا مبنای آن، تعریف حاکم به‌عنوان «امانت‌دار» و مردم به‌عنوان «عیال‌الله» است. با این حال، قابلیت تعمیم این مدل از طریق تبدیل اصول آن به عقلانیت بلندمدت اقتصادی میسر است؛ به‌طوری که اصول عملیاتی مانند «ماتریس ارزیابی آبادانی-درآمد» و «قاعده بدهی مولد»، در واقع معادلاتی برای جلوگیری از «کوتاه‌مدت‌نگری مالی» هستند که در ادبیات مدرن توسعه پایدار و عدالت بین نسلی (مفاهیمی مانند ESG و حفظ سرمایه طبیعی) بازتعریف شده‌اند؛ بنابراین، در حالی که مبنای اخلاقی مدل منحصر به فرد است، معیار موفقیت نهایی آن (تأمین زیرساخت‌های مولد و حفظ ظرفیت‌های اقتصادی برای آیندگان) با الزامات جهانی حکمرانی مسئولانه هم‌پوشانی دارد و می‌تواند به‌عنوان یک چارچوب ارزیابی پایداری مورد پذیرش قرار گیرد، هرچند در نظام‌های سکولار، نیاز به تفکیک و تأکید بیشتر بر استدلال‌های صرفاً اقتصادی-زیست‌محیطی خواهد بود.

۳-۳. ارائه چارچوب مفهومی بودجه‌ریزی بین نسلی

بر اساس تحلیل سه اصل (اولویت آبادانی بر درآمد، حاکم به‌مثابه امانت‌دار و حقوق مردم به‌عنوان عیال الله) در این بخش، چارچوب مفهومی یکپارچه برای بودجه‌ریزی بین نسلی ارائه می‌شود. در قلب این چارچوب، یک پرسش محوری قرار دارد که هر سیاست مالی یا پروژه بودجه‌ای باید با آن ارزیابی شود: «آیا این اقدام به آبادانی پایدار زمین منجر می‌شود یا صرفاً یک درآمد آنی ایجاد می‌کند؟» این پرسش به‌ظاهر اقتصادی، در واقع عصاره ترکیبی سه اصل مذکور است و چارچوب عملیاتی زیر را شکل می‌دهد.

۱-۳-۳. اجزای چارچوب عملیاتی

این چارچوب از سه جزء اصلی تشکیل شده است: یک ابزار ارزیابی، یک قاعده الزام‌آور و یک سازوکار نظارتی.

۱-۱-۳-۳. ابزار ارزیابی پروژه: ماتریس آبادانی در برابر درآمد

این ابزار، اصل اول (اولویت آبادانی) را به یک معیار سنجش عینی تبدیل می‌کند. به‌جای تحلیل هزینه-فایده سنتی، پیشنهاد می‌شود یک ماتریس دوبعدی برای سنجش پروژه‌ها ایجاد گردد. محور عمودی: میزان تأثیر بر آبادانی بلندمدت (شامل پایداری زیست‌محیطی، تقویت زیرساخت‌های مولد و سرمایه انسانی). محور افقی: میزان تأثیر بر درآمد کوتاه‌مدت.

بر اساس این ماتریس، اولویت مطلق با پروژه‌هایی است که در ربع «آبادانی بالا - درآمد بالا/متوسط» قرار می‌گیرند. این ابزار به سیاست‌گذار کمک می‌کند تا میان منافع آنی و پایداری بلندمدت، انتخابی آگاهانه و مبتنی بر منطق آبادانی انجام دهند. برای تشریح کاربرد عملیاتی «ماتریس آبادانی»، یک سناریوی فرضی (و رایج) در سیاست‌گذاری کلان انرژی مورد تحلیل قرار می‌گیرد. در این سناریو، دولت باید در تخصیص بودجه سالانه انرژی، میان دو گزینه رقیب تصمیم‌گیری کند: سیاست (الف): تخصیص یارانه سنگین به سوخت‌های فسیلی (برای کنترل قیمت و جلب رضایت کوتاه‌مدت عمومی).

سیاست (ب): سرمایه‌گذاری کلان و زیربنایی در زیرساخت‌های انرژی تجدیدپذیر (مانند نیروگاه‌های خورشیدی و بادی).

درحالی‌که یک تحلیل هزینه-فایده سنتی تمایل دارد بر شاخص‌های کوتاه‌مدت مانند کنترل تورم و هزینه حمل‌ونقل تمرکز کند، چارچوب پیشنهادی، این دو سیاست را بر اساس دو محور «آبادانی بلندمدت» و «درآمد کوتاه‌مدت» ارزیابی می‌کند. ماتریس حاصل دارای چهار ربع تحلیلی است:

ربع اول (بالا-راست): آبادانی بالا / درآمد بالا (ایده آل - پروژه‌های برد-برد)

ربع دوم (بالا-چپ): آبادانی بالا / درآمد پایین (سرمایه‌گذاری استراتژیک - مورد تأکید چارچوب علوی)

ربع سوم (پایین-چپ): آبادانی پایین / درآمد پایین (اتلاف منابع - پروژه‌های شکست‌خورده)

ربع چهارم (پایین-راست): آبادانی پایین / درآمد بالا تله کوتاهمدت - مصداق ویرانی سرزمین

جدول ۲. ماتریس ارزیابی سیاست‌های بودجه‌ای بر اساس چارچوب آبادانی-درآمد

درآمد کوتاهمدت: پایین (هزینه اولیه بالا، بازدهی آنی کم)	درآمد کوتاهمدت: بالا (بازدهی آنی بالا، جذابیت سیاسی)	
ربع دوم: سرمایه‌گذاری استراتژیک (اولویت علوی) پروژه ب: سرمایه‌گذاری در انرژی تجدیدپذیر (ایجاد دارایی پایدار برای نسل‌های آینده، حفظ محیط‌زیست و امنیت انرژی بلندمدت)	ربع اول: وضعیت ایده آل (برد-برد) (مثال: پروژه‌های فناوری‌ها که هم سبز هستند و هم به سرعت سودآور می‌شوند)	آبادانی بلندمدت: بالا (ایجاد دارایی مولد، پایداری منابع)
ربع چهارم: ائتلاف منابع (پروژه‌هایی که نه درآمدی دارند و نه آینده‌ای می‌سازند)	ربع سوم: تله کوتاهمدت (رویکرد مخرب): پروژه الف: یارانه‌های سوخت فسیلی (رضایت آنی عمومی در ازای تخریب زمین، آلودگی هوا و تهی کردن منابع نسل آینده)	آبادانی بلندمدت: پایین (تخریب منابع، ایجاد بدهی)

تحلیل جایگاه‌یابی سیاست‌ها در ماتریس به صورت زیر است:

الف) تحلیل سیاست یارانه سوخت‌های فسیلی (سیاست الف):

محور درآمد کوتاهمدت: امتیاز بالا.

توضیح: هرچند یارانه مستقیماً یک «هزینه» است، اما با پایین نگه‌داشتن مصنوعی قیمت‌ها، به رضایت عمومی، کنترل ظاهری تورم و حفظ کوتاهمدت سودآوری صنایع سنتی منجر می‌شود. این اقدام دقیقاً با منطق تمرکز بر «استجلاب خراج» (یا حفظ خروجی آنی اقتصاد) تطابق دارد.

محور آبادانی بلندمدت: امتیاز بسیار پایین (منفی).

توضیح: این سیاست منجر به ائتلاف شدید منابع تجدید ناپذیر (سرمایه نسل‌های آینده)، آلودگی بحرانی محیط‌زیست (تخریب مستقیم «زمین»)، افزایش هزینه‌های سلامت عمومی و ایجاد تعهدات مالی سنگین و ناپایدار برای دولت در آینده می‌شود.

نتیجه‌گیری: این سیاست مستقیماً در ربع چهارم (تله کوتاهمدت) قرار می‌گیرد. این، مصداق دقیق سیاستی است که امام علی (ع) آن را «تخریب سرزمین و هلاک کردن بندگان» برای یک دستاورد آنی و ناپایدار می‌داند.

ب) تحلیل سرمایه‌گذاری در انرژی تجدید پذیر (سیاست ب):

محور درآمد کوتاهمدت: امتیاز بسیار پایین (منفی).

توضیح: این یک سرمایه‌گذاری هنگفت و پرهزینه در کوتاهمدت است. بازده مالی آن فوری نیست و تا زمان رسیدن به بهره‌برداری کامل، یک هزینه خالص برای بودجه جاری محسوب می‌شود.

محور آبادانی بلندمدت: امتیاز بسیار بالا.

توضیح: این پروژه یک دارایی مولد برای نسل‌های آینده خلق می‌کند. این سیاست منجر به حفظ محیط‌زیست (پاسداری از «زمین»)، تضمین امنیت انرژی پایدار، کاهش هزینه‌های بلندمدت سلامت و ایجاد یک زیرساخت حیاتی برای توسعه آتی کشور می‌شود.

نتیجه‌گیری: این سیاست مستقیماً در ربع دوم (سرمایه‌گذاری استراتژیک) قرار می‌گیرد.

یک تحلیل سنتی که اسیر فشارهای سیاسی و اقتصادی کوتاه‌مدت است، به احتمال زیاد سیاست «الف» (یارانه) را انتخاب می‌کند. در مقابل، چارچوب بودجه‌ریزی مبتنی بر آبادانی، با الزام به استفاده از این ماتریس، منطق تحلیلی متفاوتی را ارائه می‌دهد. این چارچوب به‌وضوح سیاست «الف» را علی‌رغم جذابیت‌های ظاهری‌اش، به‌عنوان یک سیاست مخرب و ضد «عمارت» شناسایی می‌کند؛ بنابراین، چارچوب، سیاست‌گذار را ملزم به اولویت‌دهی و تخصیص منابع به سیاست «ب» می‌کند، زیرا این انتخاب، عینیت بخشیدن به «نگاه عمیق‌تر به آبادانی» به‌جای «نگاه به درآمد آتی» و همسو با هر سه اصل امانت‌داری و حق‌الناس است.

۲-۱-۳-۳. قاعده طلایی مالی: قاعده بدهی مولد

این قاعده، پیامد مستقیم اصل دوم (حاکم به‌مثابه امانت‌دار) در حوزه مدیریت بدهی‌های عمومی است. این اصل به‌صورت یک قانون الزام‌آور تعریف می‌شود:

«استقراض عمومی و ایجاد بدهی برای نسل آینده، تنها برای تأمین مالی پروژه‌هایی مجاز است که در ماتریس ارزیابی (بخش الف)، امتیاز «آبادانی بالا» را کسب کرده باشند.»

این قاعده تضمین می‌کند که هر بدهی که بر دوش نسل آینده گذاشته می‌شود، با یک دارایی مولد و ارزشمند که ظرفیت حیاتی کشور را برای همان نسل افزایش می‌دهد، متوازن گردد. این کار، مرز میان «سرمایه‌گذاری بین نسلی» و «خیانت‌درامنت» را به‌روشنی ترسیم می‌کند...

۳-۱-۳-۳. سازوکار نظارتی: گزارش سالانه آبادانی سرزمین

برای تضمین اجرای مؤثر چارچوب و جلوگیری از انحراف از اهداف بلندمدت، یک سازوکار نظارتی شفاف و الزام‌آور پیشنهاد می‌شود. این سازوکار، دولت را موظف می‌کند تا در کنار لایحه بودجه سالانه، یک «گزارش سالانه آبادانی سرزمین» منتشر نماید. این گزارش، ترجمان عملی اصل دوم (امانت‌داری) و اصل سوم (حق‌الناس) است؛ زیرا امانت‌دار (دولت) را ملزم به ارائه گزارش درباره وضعیت امانت (سرمایه‌های ملی) به صاحبان حق (مردم حال و آینده) می‌کند.

محتوای این گزارش، برخلاف گزارش‌های مالی سنتی، بر ارزیابی سرمایه‌های کلیدی و غیرمالی کشور متمرکز است. این گزارش شاخص‌هایی نظیر وضعیت ذخایر آب زیرزمینی، کیفیت خاک کشاورزی، وسعت جنگل‌ها، سلامت عمومی و سطح سرمایه انسانی را پایش و ارائه می‌کند. هدف غایی این سازوکار، تغییر معیار سنجش موفقیت ملی از رشد کوتاه‌مدت GDP^۱ به «آبادانی پایدار» و پاسخگو ساختن دولت در قبال حفظ و ارتقای امانتی است که برای نسل‌های آینده در دست دارد.

1. Gross Domestic Product

۳-۳-۲. مشارکت ذینفعان و نقش نهادهای غیردولتی در تحقق آبادانی

پژوهش حاضر در هسته مفهومی خود بر نقش محوری حاکمیت در تعیین اولویتهای مالی بلندمدت تأکید دارد، اما اذعان می‌نماید که تحقق کامل «عمارة الارض» بدون مشارکت فعال بخش خصوصی و نهادهای مدنی امکان‌پذیر نیست؛ زیرا منابع مالی دولت، حتی در صورت تخصیص بهینه، محدود است. برای پاسخگویی به این چالش و تکمیل چارچوب حکمرانی، سازوکارهای زیر برای تشویق و نظارت بر سرمایه‌گذاری‌های بلندمدت غیردولتی پیشنهاد می‌گردد:

الف) تشویق سرمایه‌گذاری خصوصی مبتنی بر اصول: دولت باید از طریق ابزارهای مالیاتی و مشوق‌های مقرراتی، سرمایه‌گذاری بخش خصوصی را به سمت پروژه‌هایی هدایت کند که در ماتریس بودجه‌ریزی (ربع دوم: آبادانی بالا/درآمد پایین) قرار می‌گیرند. این امر می‌تواند شامل اعطای «مجوزهای بلندمدت سبز» یا کاهش مالیات بر سود انباشته‌ای باشد که مجدداً در پروژه‌های زیرساختی پایدار سرمایه‌گذاری می‌شود (مانند پروژه‌های انرژی تجدیدپذیر یا کشاورزی هوشمند).

ب) نقش نهادهای مدنی و نظارت بین نسلی: نهادهای مدنی و سازمان‌های مردم‌نهاد^۱ (NGOs) باید به عنوان نهادهای «ناظر حقوق نسل آینده» تعریف شوند. این نهادها باید دسترسی کامل به «گزارش سالانه آبادانی زمین» (که در بخش قبل معرفی شد) داشته باشند تا بتوانند دولت و بخش خصوصی را بر اساس شاخص‌های پایداری مورد بازخواست قرار دهند. دولت می‌تواند با ایجاد صندوق‌های امانی نظارتی که بخش خصوصی و مدنی در هیئت امنای آن مشارکت دارند، شفافیت و اعتماد را افزایش دهد.

ج) قاعده بدهی مولد برای بخش خصوصی: در صورت استفاده از ابزارهای مالی مانند انتشار اوراق مالی اسلامی دولتی برای تأمین مالی پروژه‌های زیرساختی مشترک، باید این قاعده تعمیم یابد که بدهی ایجاد شده توسط بخش خصوصی برای اجرای پروژه‌های آبادانی، باید دارای توجیه اقتصادی بلندمدت مشابه با بدهی مولد دولتی باشد تا از انحراف منابع جلوگیری شود.

۳-۳-۳. بررسی پیامدهای توزیعی و سازوکارهای مدیریت

در حالی که چارچوب پیشنهادی بر عدالت بین نسلی تمرکز دارد، به‌طور قطع ممکن است پیامدهای توزیعی منفی بر نسل حاضر نیز داشته باشد. برای مثال، سرمایه‌گذاری گسترده در انرژی تجدیدپذیر ممکن است منجر به کاهش بودجه آموزش عالی شود و به‌طور موقت به نسل حاضر آسیب بزند. یا افزایش مالیات بر بخش‌های خاص اقتصادی برای تأمین مالی پروژه‌های پایدار، ممکن است بر سودآوری و اشتغال‌زایی در کوتاه‌مدت تأثیر منفی بگذارد. برای مدیریت این تعادل و کاهش اثرات منفی، پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

- **ایجاد صندوق‌های ویژه:** تخصیص بخشی از درآمد حاصل از پروژه‌های پایدار (مانند مالیات بر کربن) به صندوق‌های ویژه برای حمایت از آموزش عالی و سایر نیازهای ضروری نسل حاضر.

1. Non-Governmental Organizations

- سیاست‌های تعدیل‌کننده: طراحی سیاست‌هایی که تأثیرات منفی سرمایه‌گذاری در بلندمدت را کاهش دهد. مثلاً ارائه مشوق‌های مالیاتی به شرکت‌هایی که در زمینه انرژی تجدیدپذیر فعالیت می‌کنند تا بخشی از هزینه‌های آن‌ها را پوشش دهد.
  - مشارکت ذینفعان: ایجاد سازوکارهای مشارکتی برای تصمیم‌گیری در مورد تخصیص بودجه بین نسل‌ها، به منظور اطمینان از اینکه منافع همه گروه‌های ذینفع در نظر گرفته می‌شود.
  - شفافیت و گزارش‌دهی: انتشار منظم گزارش‌هایی در مورد پیامدهای توزیعی سیاست‌ها، به منظور افزایش آگاهی عمومی و پاسخگویی دولت.
- البته باید توجه داشت که تعادل بین منافع نسل حاضر و آینده یک چالش پیچیده است و نیازمند رویکردی جامع و انعطاف‌پذیر است که هم به حفظ پایداری برای نسل‌های آینده و هم به رفاه نسل حاضر توجه کند. این چارچوب می‌تواند ابزاری مفید برای کمک به اتخاذ تصمیمات آگاهانه در این زمینه باشد.

۳-۳-۴. مطالعه موردی: کاربرد چارچوب مفهومی در سیاست‌گذاری مدیریت منابع آب

برای آزمون کارایی و شفاف‌سازی عملکرد چارچوب مفهومی، در این فصل آن را بر روی یکی از پیچیده‌ترین چالش‌های سیاست‌گذاری معاصر (مدیریت منابع آب در بخش کشاورزی) اعمال می‌کنیم. این مسئله به دلیل تقابل آشکار میان اهداف کوتاه‌مدت (امنیت غذایی و درآمدزایی) و الزامات بلندمدت (پایداری منابع آب‌و‌خاک)، یک نمونه آزمایشی ایده آل است.

۱-۳-۳-۴. تشریح مسئله و رویکرد رایج (مبتنی بر درآمد)

سناریوی سیاست‌گذاری: دولتی با هدف دستیابی به خودکفایی در تولید یک محصول استراتژیک (مانند گندم) و افزایش درآمد ناخالص ملی، سیاست «ارائه یارانه‌های سنگین برای آب و برق به کشاورزان» را اتخاذ می‌کند.

تحلیل رویکرد رایج: این سیاست از منظر یک تحلیل هزینه-فایده سنتی که بر شاخص‌های کوتاه‌مدت متمرکز است، کاملاً منطقی به نظر می‌رسد. افزایش تولید منجر به رشد GDP بخش کشاورزی، کاهش واردات و تأمین امنیت غذایی در کوتاه‌مدت می‌شود. این رویکرد، مصداق بارز تمرکز بر «استحلاب الخراج» یا حداکثر سازی خروجی آبی است.

پیامدهای بلندمدت: نتیجه این سیاست در میان‌مدت و بلندمدت، تخلیه فاجعه‌بار سفره‌های آب زیرزمینی، فرسایش خاک و ایجاد یک بحران زیست‌محیطی و اقتصادی برای نسل‌های آینده است. در واقع، این رویکرد «آبادانی» را فدای «درآمد» می‌کند.

۲-۳-۳-۴. تحلیل سناریو از طریق چارچوب بودجه‌ریزی بین‌نسلی علوی

اکنون همان سناریوی سیاست‌گذاری را از فیلتر سه جزء اصلی چارچوب مفهومی عبور می‌دهیم:

الف) کاربرد ابزار ارزیابی (ماتریس آبادانی در برابر درآمد)

سیاست «یارانه‌های سنگین آب» در این ماتریس قرار می‌گیرد:

امتیاز درآمد کوتاه‌مدت: بالا (به دلیل افزایش سریع تولید)
امتیاز آبادانی بلندمدت: بسیار پایین (به دلیل تخریب منابع آب‌و خاک)
در مقابل، سیاست جایگزین «سرمایه‌گذاری در تکنولوژی‌های آبیاری مدرن، اصلاح الگوی کشت و پروژه‌های آبخیزداری» ارزیابی می‌شود:
امتیاز درآمد کوتاه‌مدت: متوسط یا پایین (ممکن است تولید در کوتاه‌مدت اندکی کاهش یابد)
امتیاز آبادانی بلندمدت: بسیار بالا (به دلیل حفظ منابع حیاتی برای آینده)
نتیجه تحلیل: چارچوب به‌وضوح سیاست اول را به‌عنوان یک انتخاب غیر بهینه و مخرب رد کرده و سیاست دوم را، علی‌رغم بازدهی کمتر در کوتاه‌مدت، به‌عنوان سرمایه‌گذاری استراتژیک در آبادانی در اولویت مطلق قرار می‌دهد.

ب) کاربرد قاعده طلایی مالی (قاعده بدهی مولد):

فرض کنید دولت برای اجرای سیاست دوم (مدرن‌سازی آبیاری) نیازمند استقراض و ایجاد بدهی عمومی است. بر اساس این قاعده، چون این بدهی مستقیماً برای تأمین مالی پروژه‌های با امتیاز آبادانی بالا صرف می‌شود و یک دارایی پایدار (امنیت آبی و خاک حاصلخیز) برای نسل آینده به ارث می‌گذارد، این استقراض کاملاً مشروع و توجیه‌پذیر است. این بدهی، یک «بدهی مولد» است. در مقابل، استقراض برای پوشش هزینه‌های مصرفی آب، به دلیل ماهیت مخرب آن، مصداق بارز «خیانت در امانت» و نقض این قاعده است.

ج) کاربرد سازوکار نظارتی (گزارش سالانه آبادانی سرزمین):

حتی اگر دولت سیاست اول را اجرا کند، این سازوکار نظارتی مانع از پنهان ماندن هزینه‌های واقعی آن می‌شود. در «گزارش سالانه آبادانی سرزمین» که در کنار گزارش بودجه منتشر می‌شود، یک بخش کلیدی به «ترازنامه منابع آب ملی» اختصاص دارد. این بخش به‌روشنی نشان خواهد داد که در ازای افزایش تولید گندم، چند میلیارد مترمکعب از ذخایر استراتژیک و تجدید ناپذیر آب زیرزمینی (که یک سرمایه بین نسلی است) از دست رفته است. این شفافیت، هزینه واقعی سیاست را برای عموم مردم و نهادهای نظارتی آشکار کرده و ادامه آن را برای دولت بسیار دشوار می‌سازد.

۳-۳-۴-۳. نتیجه‌گیری مطالعه موردی

این تحلیل نشان می‌دهد که چارچوب بودجه‌ریزی بین نسلی علوی، صرفاً یک توصیه اخلاقی نیست، بلکه یک سیستم تصمیم‌گیری جایگزین ارائه می‌دهد. این چارچوب با تغییر «معیار موفقیت» از درآمد آبی به آبادانی پایدار و با فراهم آوردن ابزارهای شفاف برای ارزیابی و نظارت، سیاست‌گذار را به سمت اتخاذ تصمیماتی هدایت می‌کند که منافع و حقوق نسل‌های آینده را به‌طور نظام‌مند تضمین نماید.

۳. نتیجه‌گیری

این پژوهش در پاسخ به بحران جهانی کوتاه‌مدت‌نگری در بودجه‌ریزی، کوشید تا با رجوع به حکمت سیاسی نهج‌البلاغه، یک چارچوب مفهومی برای بودجه‌ریزی بین نسلی ارائه دهد. چارچوب پیشنهادی بر سه اصل استوار است: اولویت ذاتی آبادانی بر درآمد (عمارة الارض)، حاکم به‌مثابه امانت‌دار (امانت) و حقوق نسل‌های آینده ذیل مفهوم حق‌الناس. این اصول نظری، در قالب سه ابزار عملیاتی ارائه شدند: ماتریس ارزیابی پروژه (آبادانی در برابر درآمد) برای اولویت‌بندی سرمایه‌گذاری‌های پایدار، قاعده بدهی مولد برای مشروع‌سازی استقراض عمومی و گزارش سالانه آبادانی سرزمین به‌عنوان یک سازوکار نظارتی برای پاسخگو کردن دولت در قبال سرمایه‌های ملی.

این مدل نشان می‌دهد که حکمت علوی، نه تنها یک مجموعه توصیه‌های اخلاقی، بلکه یک نظام تصمیم‌گیری عملیاتی ارائه می‌دهد که با تغییر معیار سنجش موفقیت از «درآمد آبی» به «آبادانی پایدار»، منطق سیاست‌گذاری مالی را به نفع عدالت بین نسلی بازآرایی می‌کند و راه‌حلی ریشه‌دار و اخلاق‌مدار برای چالش‌های حکمرانی معاصر فراهم می‌آورد.

چارچوب ارائه شده، می‌تواند به شکل پیشنهادی مشخص برای نهادهای سیاست‌گذار، به‌ویژه سازمان برنامه‌وبودجه و وزارتخانه‌های کلیدی (مانند نیرو، جهاد کشاورزی و اقتصاد) مورد استفاده قرار گیرد:

- الزام به ارزیابی چندبعدی پروژه‌ها: پیشنهاد می‌شود «ماتریس آبادانی-درآمد» به‌عنوان یک پیوست الزامی برای ارزیابی و تصویب تمامی طرح‌های کلان ملی در نظام فنی و اجرایی کشور گنجانده شود.
- تدوین قاعده انضباط مالی بین نسلی: پیشنهاد می‌شود «قاعده بدهی مولد» مبنای تدوین یک ماده قانونی قرار گیرد که بر اساس آن، استقراض دولت تنها برای سرمایه‌گذاری در پروژه‌هایی که به شکل اثبات‌شده‌ای به تقویت سرمایه‌های طبیعی و انسانی کشور منجر می‌شوند، مجاز شمرده شود.
- راه‌اندازی حسابرسی سرمایه‌های ملی: پیشنهاد می‌شود نهادهای متولی، به‌صورت آزمایشی، تدوین و انتشار «گزارش سالانه آبادانی سرزمین» را آغاز کنند تا در کنار شاخص‌های مالی، تصویری جامع از وضعیت واقعی ثروت‌های ملی برای سیاست‌گذاران و عموم مردم فراهم آید.

این پژوهش، به‌عنوان یک چارچوب مفهومی، می‌تواند زمینه‌ساز تحقیقات تکمیلی در حوزه‌های زیر باشد:

طراحی مدل‌های کمی: می‌توان با تعریف شاخص‌های کمی برای «آبادانی» (مانند کاهش ردپای کربن، بهبود تراز آب زیرزمینی، افزایش شاخص سرمایه انسانی)، یک مدل ریاضی برای امتیازدهی پروژه‌ها در ماتریس آبادانی-درآمد طراحی کرد.

مطالعات تطبیقی: مقایسه تحلیلی این چارچوب با الگوهای مدرن «بودجه‌ریزی مبتنی بر رفاه» و «بودجه‌ریزی سبز» می‌تواند نقاط اشتراک و تمایز آن‌ها را آشکار سازد.

تحقیقات فقهی-حقوقی: بررسی عمیق‌تر مبانی فقهی «حقوق نسل‌های آینده» و الزامات حقوقی ناشی از اصل «امانت‌داری» برای دولت‌ها، می‌تواند پشتوانه نظری این چارچوب را غنی‌تر سازد.

منابع

- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبه الله (۱۴۰۴). شرح نهج البلاغه. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴). تحف العقول عن آل الرسول (صلی الله علیه و آله). قم: جامعه مدرسین.
- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی (۱۳۷۹). مناقب آل ابی طالب علیهم السلام. قم: علامه.
- ابن میثم بحرانی، میثم بن علی (۱۴۰۴ ق). شرح نهج البلاغه. بیروت: دار الفکر.
- احمدی میانجی، علی (۱۴۱۹ ق). مکاتیب الرسول (صلی الله علیه و آله). قم: دارالحدیث.
- شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳). المقنعه. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
- کرمی، محمد (۱۳۹۸). شرح نهج البلاغه. بیروت: مؤسسه الطبع و النشر.
- فیض الاسلام، علی نقی (۱۳۶۸). ترجمه و شرح نهج البلاغه. تهران: سازمان چاپ و انتشارات فقیه.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۵). پیام امام امیرالمؤمنین (علیه السلام) (شرحی بر نهج البلاغه). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۵). فی ظلال نهج البلاغه. قم: دارالکتب الاسلامیه.
- موسوی، سید عباس علی (۱۴۱۸). شرح نهج البلاغه. بیروت: دار الرسول الاکرم.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴). نهج البلاغه (صیحی صالح). قم: دارالهجره.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- گلدین، یان، و ال. آلن وینترز (۱۳۷۹). اقتصاد توسعه پایدار، ترجمه: غلامرضا آزاد ارمکی و عبدالرضا رکن الدین افتخاری، چاپ اول، تهران: شرکت چاپ و نشر بازرگانی وابسته به مؤسسه مطالعات و پژوهش های بازرگانی
- توتونچیان، علیرضا (۱۳۹۵). از اهداف توسعه هزاره تا اهداف توسعه پایدار (سال های ۲۰۰۰ تا ۲۰۳۰)، تهران: وزارت امور خارجه، اداره نشر.
- حسینی، سید رضا (۱۳۹۳). سیره اقتصادی امام علی علیه السلام، تهران: کانون اندیشه جوان.
- Coganuli, H. T., & Desi Adhariani (2023). Perancangan Implementasi Green Budgeting Pada PT. ABC Menuju Green Company, *Owner: Riset & Jurnal Akuntansi*, 7(4), 3255-3266.
- Nihayah, D. M. and Rini Diastuti (2023). The Role of Green Budgeting on Environmental Quality on Indonesia, *Economics Development Analysis Journal*, Vol. 12(2), 2017-230.
- Funke, Katja & G. Huang, Khaled Eltokhy, Yujin Kim, Genet Zinabou (2021). *IMF Working Paper*.
- Salako, S. E. (2017). Climate Change, Environmental Security and Global Justice, *International Law Research*, Vol. 6, No. 1, 119-131.
- UN (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*, www.are.admin.ch
- Salako, S. E. (2017). Climate Change, Environmental Security and Global Justice. *International Law Research*; Vol. 6, No. 1, P.119-131.

-
- International Monetary Fund. (2024, October). *Fiscal Monitor: Putting a Lid on Public Debt*. Washington, DC: IMF Publication Services.
  - IPCC. (2023). *Climate Change 2023: Synthesis Report*. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change.